

О. А. Беляневич
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
Національної академії правових наук України (м. Київ)

УДК 347.9

ПРО УНІФІКАЦІЮ І СПЕЦІАЛІЗАЦІЮ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

*Досліджуються сутність процесів уніфікації та спеціалізації права,
їх співвідношення передумов та меж уніфікації процесуального права
України в контексті конституційного принципу спеціалізації судів.*

Ключові слова: уніфікація права, спеціалізація права, диференціація правового регулювання, загальні засади здійснення судочинства, спеціалізація судів.

Галузеві процесуальні науки (можливо, за винятком науки кримінально-процесуального права) розвиваються в Україні доволі повільно, а законотворча робота з реформування (оновлення) процесуального законодавства значною мірою залишається без ґрунтового наукового супроводу¹. Про це серед іншого свідчить і та нестабільність процесуального законодавства², яка за останні неповні десять років стала звичним для української системи права явищем. Так, “загальним” місцем у фахових публікаціях є теза про необхідність прийняття нового Господарського процесуального кодексу, в той час як чинний постійно змінюється, а ці зміни так і не призвели до якісно іншого (вищого) рівня захищеності прав та охоронюваних законом інтересів суб’єктів господарської, в тому числі підприємницької, діяльності. Водночас попри незначну кількість фундаментальних досліджень у процесуальних галузях за останні роки в Україні набуває поширення ідея зближення господарського процесуального законодавства із цивільним та адміністративним процесуальним законодавством шляхом уніфікації норм процесуальних кодексів (Цивільного процесуального, Господарського процесуального кодексів України, Кодексу адміністративного судочинства, далі — відповідно ЦПК України, ГПК України, КАС України), що допоможе, на думку деяких вчених, усунути серед іншого і перешкоди у розмежуванні цивільної, господарської та адміністративної юрисдикції³. На думку В. В. Комарова, типологізація судової юрисдикції і правосуддя може зводитися до кримінальної, адміністративної та цивільної форм правосуддя. Український законодавець пішов шляхом диференціації судових процедур і ухвалення окремих процесуальних кодексів (ЦПК України, КАС України, ГПК України), хоча і теоретично, і практично диференціація судових процедур і навіть створення спеціалізованих судів не приводить неминуче, на думку автора, до необхідності існування і ухвалення різних процесуальних законів. Оскільки, як зазначає В. В. Комаров, в основу конструкції цивілістичних процесів (усіх, крім

© Беляневич О. А., 2012

¹ Достатньо сказати, що за часів незалежності в Україні перша і остання докторська дисертація по арбітражному (господарському) процесуальному праву на тему “Проблеми попередження господарських правопорушень в умовах становлення ринкової економіки” була захищена В. С. Щербиню у 1996 р.

² Так, до Цивільного процесуального кодексу України від 18 червня 2004 р. зміни вносилися 32 законами, до Кодексу адміністративного судочинства України 6 липня 2005 р. — 36 законами.

³ Зокрема, йдеться про проблему дуалізму цивільної юрисдикції, започаткованого в 1920-х роках із створенням арбітражних комісій і остаточно оформленого із прийняттям Арбітражного процесуального кодексу України, яка (проблема) сьогодні у зв’язку із оновленням процесуального законодавства ставить перед законодавцем питання доцільності регламентації цивільного процесу двома кодексами і розділу цивільної юрисдикції. Див., напр. [1, с. 212–228].

кримінального) покладені позов і позовне провадження, то базові інститути цивільного права і цивільного процесу можуть бути основою єдиного процесуального кодексу, який містив би правила розгляду цивільних, господарських і адміністративних справ [2, с. 39].

Тенденція до уніфікації проявилася і в законодавстві, про що свідчить аналіз змісту тих норм, що вносилися до процесуальних кодексів. Значною мірою ці зміни відбувалися в контексті проведення в Україні судової реформи, в деяких випадках були зумовлені необхідністю приведення національного законодавства у відповідність із міжнародними договорами України⁴. При цьому тенденцією у законотворчій практиці стало внесення одним законодавчим актом змін до різних процесуальних кодексів однакових, по суті, норм⁵, а своєрідним “маркером” сучасної уніфікації процесуального законодавства слугують рішення Конституційного Суду України, в яких предметом оцінки конституційності є одночасно норми різних процесуальних кодексів України⁶. У перспективі така тенденція може призвести якщо не до злиття окремих процесуальних галузей⁷, то до їх уодноманітнення та до відмови від окремих процесуальних форм, що історично склалися (у першу чергу, від господарсько-процесуальної форми захисту прав та законних інтересів суб’єктів господарювання). Разом з тим на цей час “глибина” уніфікації процесуального законодавства всебічно науковою думкою не опрацьована, в науці процесуального права немає однозначного розуміння уніфікації, її передумов, форм та об’єктивних меж. Тому *метою цієї статті* є з’ясування сутності явищ уніфікації та спеціалізації права, їх співвідношення, теоретичних та юридичних передумов уніфікації процесуального законодавства, окреслення деяких напрямів подальших досліджень цієї проблематики.

Теза про те, що юридично розвиненій правовій системі властивий високий рівень спеціалізації права, на цей час не потребує доведення. Витоками спеціалізації права, яка виявляється у виокремленні груп норм, що регулюють однорідні або схожі відносини, є суспільний розподіл праці та динаміка соціально-економічного життя суспільства (його ускладнення, “відмирання” старих, поява нових або трансформація існуючих відносин у різних сферах людського буття). Результатом процесу спеціалізації є відособлення в межах системи права, яка завжди

⁴ Так, прийняття Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо правової охорони інтелектуальної власності” від 22 травня 2003 року, яким в цивільному і господарському процесуальному законодавстві було запроваджено запобіжні заходи як правовий інструмент припинення порушень прав інтелектуальної власності, стало одним з важливих кроків по гармонізації українського законодавства із нормами та вимогами СОТ/ГАТТ, зокрема, Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (Угоди TRIPS).

⁵ Див., напр.: Закон України “Про судоустрій і статус суддів” від 7 липня 2010 року, Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України” від 20 жовтня 2011 року, Закон України “Про судовий збір” від 8 липня 2011 року.

⁶ Див.: рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 54 народних депутатів України та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України “Про судоустрій і статус суддів”, Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України (щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції) від 12 липня 2011 року № 9-рп/2011; рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України “Про судоустрій і статус суддів”, Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України від 13 грудня 2011 року № 17-рп/2011; рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю “Пріма-Сервіс” ЛТД щодо офіційного тлумачення положення пункту 7 частини третьої статті 129 Конституції України та за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини шостої статті 12, частини першої статті 41 Кодексу адміністративного судочинства України, частини другої статті 197 Цивільного процесуального кодексу України, а також частини восьмої статті 811 Господарського процесуального кодексу України (справа про фіксування судового процесу технічними засобами) від 8 грудня 2011 року № 16-рп/2011.

⁷ Ця ідея була викладена у юридичній літературі [3, с. 81–82].

характеризується єдністю, більш-менш великих груп норм, які виконують певні функції при здійсненні правового регулювання суспільних відносин⁸. Сама поява в системі права процесуального права, як зазначає О. Г. Лук'янова, є результатом функціональної диференціації правового регулювання [4, с. 104]. Тенденції диференціації у процесуальному праві охоплюють його і загалом як систему, і його окремі елементи (галузі, підгалузі й інститути): поряд із цивільним та кримінальним процесуальним правом виділилися конституційний процес, господарське процесуальне право, адміністративне процесуальне право.

Проблематика спеціалізації права належить до числа доволі досліджених загальною теорією права, проте погляди вчених на форми спеціалізації права дещо різняться.

Так, С. С. Алексєєв зазначає, що різновидами спеціалізації права, що частково перехрещуються, є:

1) предметна та функціональна *диференціація* — розгалуження нормативного змісту правового регулювання, набрання тією чи іншою галуззю все більш специфічних рис;

2) *конкретизація* — деталізація змісту нормативного регулювання;

3) *інтеграція* — узагальнення регламентації того спільного, що притаманне певним групам суспільних відносин, їхнім засадам тощо [5, с. 37].

І. М. Сенякін формами спеціалізації права визначає *диференціацію, конкретизацію та деталізацію*, характеризуючи їх так: диференціація в загальних рисах визначає межі градації певних суспільних відносин; конкретизація покликана враховувати їх особливості та нюанси прояву; деталізація як кінцевий етап спеціалізації є внутрішнім “дробленням” змісту нормативних приписів на складові, які у своїй сукупності утворюють їх сутність [6, с. 382, 391].

Отже, в обґрунтованій С. С. Алексєєвим моделі інтеграція виступає зворотнім конкретизації напрямом розвитку права. При цьому інтеграція, на наш погляд, може мати місце як у межах окремої галузі, так і в декількох галузях у тій частині, в якій можливе застосування загальних норм однієї галузі законодавства до відносин, які регулюються іншою в силу вказівки закону (наприклад, застосування норм Цивільного кодексу України до майново-господарських зобов'язань, особливості регулювання яких закріплені в Господарському кодексі України в силу відсилочних норм останнього).

В іншому випадку (за І. М. Сенякіним) поза формами спеціалізації права, вочевидь, залишається так би мовити юридична “одноманітність”, тобто загальні норми, які регулюють схожі або однорідні відносини: уніфікація та спеціалізація розглядаються як парні категорії, як протилежності, що знаходяться в діалектичній єдності, і є головними напрямками розвитку сучасної системи законодавства [6, с. 386].

Отже, як співвідносяться інтеграція та уніфікація права, як виявляє себе спеціалізація у процесуальних галузях, чи виступає спеціалізація й уніфікація явищами одного порядку і як розмежувати єдність та однаковість правового регулювання? Певну ясність, хоча й не остаточну, у відповідь вносить етимологія слів⁹: уніфікація та інтеграція як вид спеціалізації не є синонімами, і за уважного погляду виявляють змістовні відмінності.

⁸ Не вдаючись до опису існуючих класифікацій правових норм, обмежимося вказівкою на можливість виділення:

1) за функціональною роллю в механізмі правового регулювання — вихідних норм, загальних та спеціальних норм;

2) за предметом регулювання — норм окремих галузей права (із поділом їх на матеріальні та процесуальні);

3) за методом правового регулювання — імперативних, диспозитивних, рекомендаційних.

З допомогою цих класифікацій можна надати більш-менш повну характеристику окремої норми як первинної “клітини” права.

⁹ *Unus (uni)* — перша частина складних слів, яка відповідає за значенням слову “один”. Уніфікація [від лат. *unus (uni)* — один, *facere* — робити] — *приведення до одноманітності*, єдиної форми або системи; інтеграція [від лат. *integrum* — ціле, *integratio* — відновлення, заповнення] — *об'єднання в єдине ціле* будь-яких частин, елементів.

Уніфікації права присвячено увагу в сучасних українських дослідженнях як загальнотеоретичної [7, 8, 9], так і галузевої спрямованості [10, 11, 12, 13], запропоновано й авторські визначення поняття уніфікації та її основні риси. Для ілюстрації багатоплановості явища уніфікації права наведемо деякі з них. Так, під уніфікацією українського законодавства запропоновано розуміти детермінований практикою суспільного розвитку двоєдиний, суттєво-формалізований процес, *спрямований на усунення розходжень у регулюванні подібних або родинних явищ і створення універсальних різнорівневих нормативних актів чи приписів* [курсив тут і далі наш, — О. Б.], що мають істотний вплив на стан усієї системи законодавства [7, с. 10]. Основною метою уніфікації приватного права є *усунення різниці в національному праві, полегшення міжнародного співробітництва та забезпечення стабільності правового простору, складнощі ж уніфікації приватного права полягають у відсутності загальної понятійної основи, в існуванні, поряд з уніфікованими, національних законів та їх різному тлумаченні* [8, с. 14]. Уніфікація міжнародного приватного права — це процес створення *єдиних норм* міжнародного приватного права, а також забезпечення їх однакової імплементації, який здійснюється при постійній взаємодії та узгодженні волі контрагентів, які репрезентують держави-члени, що пов'язані певною формою міжнародно-правового співробітництва, і спрямований на гармонізацію правовідносин між фізичними та юридичними особами цих держав у визначених сферах [11, с. 16].

“Уніфікація — процес створення, об'єднання, інтеграції норм в одному джерелі з метою найбільш повного і детального правового регулювання суспільних відносин” [13, с. 106].

З наведеного вище випливає, що, незважаючи на різні контексті досліджень, уніфікація так чи інакше розглядається *крізь призму однаковості*, як процес упорядкування наявного законодавчого матеріалу з метою досягнення певної нормативної *одноманітності* (в тому числі із законодавством інших країн)¹⁰.

Разом із тим і в літературі на це зверталася увага: не можна зводити поняття уніфікації лише до розробки однакових норм, розрахованих на схожі відносини (це є сутнісною стороною уніфікації). Уніфікація має двоєдину спрямованість:

1) це *розробка* загальних приписів з тих чи інших схожих проблем соціального розвитку (загальні норми можуть мати вигляд дефініцій, декларацій, норм-приписів, загальних дозволів, загальних заборон і т. д.);

2) це *систематизація*, тобто грамотна техніко-формалізована обробка вже наявних уніфікованих положень. Таким чином, уніфікацією є сукупність способів однакового регулювання тих чи інших сторін соціальних відносин, внутрішньою властивістю якої є єдність [6, с. 393].

Отже, сутність уніфікації є змістовно ширшою за інтеграцію, і лише тоді, коли під уніфікацією розуміється розробка загальних приписів (у вигляді норм-дефініцій, норм-декларацій, норм-приписів, норм-принципів, загальних дозволянь, загальних заборон і т. д.), ми можемо поставити уніфікацію й інтеграцію у праві в один логічний ряд — як виведення спільного знаменника у правовому регулюванні певних суспільних відносин, тобто загальних норм, які можуть входити до комплексних (міжгалузевих) нормативних утворень.

Якщо уніфікація спрямована, насамперед, на забезпечення єдності системи права як такої (хоча найбільш наочно вона виявляється в галузях, схожих за методами або сукупністю методів правового впливу на відповідні суспільні відносини), то спеціалізація права, в тому числі процесуального, повинна забезпечувати *якість та ефективність* правового регулювання цих відносин, виходячи з їх особливостей. З огляду на це, одним з напрямів дослідження можливості і допустимості уніфікації

¹⁰ Так, важливість уніфікації юридичної термінології впливає Закону України “Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” від 18 березня 2004 року, згідно із яким на першому етапі виконання Програми необхідно забезпечити розробку глосарію термінів *acquis communautaire* для адекватності їхнього розуміння та уніфікованого застосування у процесі адаптації.

процесуального права є виявлення відмінностей у процесуальних правовідносинах, що складаються в судах різних юрисдикцій.

Вочевидь, поняття спеціалізації процесуального права (насамперед, у вигляді диференціації) безпосередньо дотичне до поняття спеціалізації судів як конституційного принципу побудови системи судів загальної юрисдикції. Зупинимось на цьому детальніше.

Ч. 1 ст. 125 Конституції України визначено, що система судів загальної юрисдикції будується за принципами *територіальності і спеціалізації*. Спеціалізацію судів, за визначенням Л. Фесенка, можна розуміти як створення певних судових органів (виду судів або їх системи), до компетенції яких належить вирішення певних спорів (справ) у визначеній сфері правовідносин за правилами відповідних судових процедур¹¹. Виходячи зі змісту ст. 18 Закону України “Про судоустрій і статус суддів”, спеціалізацію судів можна розуміти, по-перше, в широкому сенсі, як віднесення до юрисдикції того чи іншого суду відповідної категорії справ, по-друге, як внутрішню спеціалізацію суддів для розгляду конкретних категорій справ, які підвідомчі відповідному суду (спеціалізованому)¹².

Згідно із ч. 2 ст. 3 Закону “Про судоустрій і статус суддів” суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів України. Ч. 4 ст. 17 цього Закону визначено, що єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується єдиними засадами організації та діяльності судів, єдиним статусом суддів, обов’язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом, забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування судами (судом) касаційної інстанції норм матеріального права, обов’язковістю виконання на території України судових рішень, єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів, фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України, вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування. Таким чином, і з буквального тлумачення вичерпного переліку засад єдності судової системи, і з системного тлумачення норм ч. 4 ст. 17 та ст. 18 Закону “Про судоустрій і статус суддів” випливає, що *законодавчо єдність судової системи не обумовлюється однаковістю процесуальних законів (процедур)*, за якими спеціалізовані суди здійснюють вирішення справ, віднесених законом до їх юрисдикції. Отже, єдність судової системи в Україні поєднується із принципом спеціалізації судів. Інтегративні ж (уніфіковані) засади процесуального права, про які йтиметься нижче, є виявом і водночас правовим забезпеченням єдності системи, в той час, як спеціалізація судів відображена саме у диференціації процесуального права і впливає на неї.

Спеціалізація судів була предметом уваги Конституційного Суду України. Головними критеріями судової спеціалізації, на думку Конституційного Суду України, визнається *предмет* спірних правовідносин і *властива для його розгляду процедура*¹³. Втім, попри зовнішню простоту і привабливість ці критерії не є ефективними для визначення судової спеціалізації ані теоретично, ані практично. Наочно це виявляється у проблемі розмежування юрисдикції господарських та адміністративних судів, в тому числі й з огляду на “традиції” багаторічної дискусії навколо предмета регулювання господарського права, яка набула нового витку після створення в Україні системи адміністративних судів і приналежності до їх юрисдикції

¹¹ При цьому, як зазначає автор, ст. 125 Конституції України закріплює не лише галузеву спеціалізацію діяльності судових органів і внутрішню спеціалізацію суддів у межах одного суду, але й має продовження у побудові спеціалізованих судів за суб’єктним критерієм (зокрема, судів у справах неповнолітніх) [14, с. 140, 144].

¹² Л. Фесенко справедливо зауважує, що загальні суди за своєю суттю також є спеціалізованими [14, с. 137].

¹³ П. 3.2 мотивувальної частини рішення у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов’язаних із соціальними виплатами” від 9 вересня 2010 року № 19–рп/2010).

низки справ, що раніше вирішувалося в порядку господарського судочинства¹⁴. Де-юре застосування предметного критерію ускладнене й тим, що у процесуальних кодексах законодавець використав методологічно різні підходи для визначення юрисдикції: суб'єктний склад учасників (ГПК), публічно-правовий характер спору (КАС), цивільно-правовий характер справ (ЦПК). Внаслідок цього досі зберігається невизначеність або спірність віднесення тієї чи іншої категорії справ до юрисдикції адміністративних судів (наприклад, справи у земельних правовідносинах). Слід сказати, що і до створення адміністративних судів існувала проблема розмежування юрисдикції цивільних і господарських (арбітражних) судів, на яку неодноразово звертали увагу вищі судові інстанції¹⁵. Крім того, наразі законодавець став визначати спеціалізацію судів категоріями справ незалежно від суб'єктного складу спору (наприклад, корпоративні спори, банкрутство, земельні спори тощо).

Навряд чи і процедура розгляду справи, про яку сказано у рішенні Конституційного Суду України від 9 вересня 2010 року № 19-рп/2010, може слугувати достатнім критерієм спеціалізації суду, адже сама ця процедура (точніше її особливості), що визначається процесуальними законами, повинна бути результатом усвідомлення і формулювання законодавцем *цілей* правового регулювання, які будуть досягатися при здійсненні судочинства за певною процедурою судами різних юрисдикцій.

Ст. 2 Закону України “Про судоустрій і статус судів” визначено завдання суду, під яким слід розуміти будь-який суд загальної юрисдикції та суд конституційної юрисдикції: суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Отже, ця мета є генеральною. Разом з тим можна припустити, що наявність генеральної мети не виключає й виконання інших завдань, які для суду тієї чи іншої спеціалізації формулюються із врахуванням особливостей предмета діяльності і характеру спірних правовідносин. Для цього у процесуальних кодексах можуть закріплюватися особливі процесуальні механізми їх досягнення (наприклад, як принцип офіційності в адміністративному судочинстві). Отже, спеціалізація процесуального права може поглиблюватися через “дерево завдань” процесуальних галузей, внутрішньогалузеву диференціацію (видів проваджень) та конкретизацію (на рівні закріплення особливостей регулювання того чи іншого виду проваджень).

Ознакою останніх двадцяти років став інтенсивний процес спеціалізації процесуального законодавства України в галузевому розрізі через поглиблення диференціації процесів (насамперед, створення системи адміністративних судів)¹⁶. Що стосується конкретизації в межах окремої процесуальної галузі, то вона виявилася, насамперед, у виокремленні форм судового процесу, в тому числі в ГПК України, у якому в останні роки було закріплено нові — неповні, по суті, —

¹⁴ Предмет діяльності господарських судів, як і загалом проблема розмежування господарської та адміністративної юрисдикції не є безпосереднім предметом цього дослідження, обмежимося лише вказівкою на складнощі його застосування. Детальніше з цього питання див., зокрема [15; 16].

¹⁵ Див.: спільний лист Верховного Суду України та Вищого арбітражного суду України від 20 липня 1995 року № 01-8/518а “Щодо визначення підвідомчості цивільних справ та господарських спорів”, роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 8 лютого 1996 року № 02-5/62 “Про деякі питання підвідомчості і підсудності справ господарським судам”, рекомендації Президії Вищого господарського суду України “Про деякі питання підвідомчості і підсудності справ господарським судам” від 27 червня 2007 року № 04-5/120 (наразі втратили чинність), постанова Пленуму Вищого господарського суду України “Про деякі питання підвідомчості і підсудності справ господарським судам” від 24 жовтня 2011 року № 10.

¹⁶ Зауважимо принагідно, що у вітчизняному правознавстві питання структури процесуального права не досліджується. Втім спеціалізація процесуального законодавства, вочевидь, має свої істотні особливості, порівняно із галузями матеріального права. Так, в площині питання про загальну та спеціальну норму можна говорити про неможливість “зовнішнього” підпорядкування норм одного процесуального закону нормам іншого процесуального закону як загальним, а лише нормам Конституції.

форми судового процесу¹⁷, і в цій частині модернізація ГПК України відбувається здебільшого в рамках уніфікації (через зближення із цивільним процесом).

Проблема ж уніфікації процесуального законодавства (в тому числі господарського процесуального) як внутрішньогалузева не виникала, оскільки процесуальне законодавство кодифіковане¹⁸, а кількість нормативно-правових актів, у яких містяться процесуальні норми, є незначною у порівнянні із галузями матеріального права (наприклад, господарського законодавства, яке налічує тисячі нормативно-правових актів різної юридичної сили), які ними “обслуговуються”. Але на цей час, враховуючи тенденції останніх років, загалом правомірним є питання: наскільки законодавчий матеріал, що належить до відповідної процесуальної галузі, є “здатним” до уніфікації без втрати ним своїх “спеціалізованих” властивостей, зумовлених особливостями тієї предметно-практичної сфери діяльності, в якій виник правовий конфлікт.

У процесуальному праві уніфікація може розглядатися в двох аспектах:

а) як *вертикальний, інтегруючий процес*, тобто закріплення єдиних засад правового регулювання процесуальних відносин (надання йому однакового “звучання”, тональності) із подальшою диференціацією і конкретизацією правового регулювання (тобто спеціалізацією). У такому сенсі за наявності достатньо розвинутого процесуального законодавства (ЦПК України, ГПК України, КАС України) спеціалізація буде розглядатися, головним чином, у межах окремої процесуальної галузі;

б) як *антитеза спеціалізації*, що передбачає усунення особливого у правовому регулюванні. Вочевидь, саме за такого підходу стає можливим висновок про “стандартизацію” усіх видів процесів, запровадження для них правової “уніформи” без огляду на особливості матеріально-правових відносин, у яких виникає правовий конфлікт.

Спробуємо виокремити передумови уніфікації процесуального права теоретичного та юридичного характеру.

На рівні абстракції вищого рівня процесуальне право є родовим поняттям, що охоплює різні процесуальні галузі (цивільне, господарське, кримінальне, адміністративне)¹⁹, як парна матеріальному праву правова категорія²⁰. Візьмемо за основу без додаткового обґрунтування тезу про те, що будь-який процес є там, де поєднуються три основоположні ознаки:

- 1) реалізація матеріального охоронного правовідношення;
- 2) наявність та функціонування спеціального державного органу — суду;
- 3) здійснення судом судової влади та правосуддя в рамках процесуальної форми [19, с. 21–22].

Єдиний вектор уніфікації процесуального законодавства завданий, на наш погляд, для України Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод (далі — Конвенція). П. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод проголошено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов’язків цивільного

¹⁷ Так, в господарському судочинстві закріплено норми, якими регулюється вжиття запобіжних заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням, порядок розгляду справ про оскарження рішень третейських судів та про видачу виконавчих документів на примусове виконання рішень третейських судів, порядок виконання судових доручень іноземних судів.

¹⁸ Це стосується й арбітражного процесуального законодавства СРСР, яким регулювався порядок вирішення господарських спорів органами державного арбітражу.

¹⁹ У сучасній літературі запропоновано концепцію судового права як об’єднання процесуальних галузей та законодавства про судоустрій [17].

²⁰ У сполученні парних правових категорій “матеріальне право — процесуальне право” зафіксовано єдність протилежних сторін (способів) нормативно-правової регламентації: змістовної (прямої регламентації суспільних відносин) та формальної (встановлення процесуальних форм судового захисту врегульованих суспільних відносин) [18, с. 260].

характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Перше право, яке практика Європейського суду з прав людини виводить зі ст. 6 Конвенції, — це *право на суд*, але як таке воно не регламентоване Конвенцією. Отже, право на суд за своєю природою потребує державного регулювання, яке може змінюватися залежно від місця та часу, відповідно до потреб як суспільства, так і окремих осіб, а за державою визнається певна свобода розсуду в цій справі [20, с. 283]. Різноманітні гарантії, визначені ст. 6, передбачають наявність суду, тобто органу, який характеризується в матеріальному сенсі своєю роллю у відправленні правосуддя: вирішення на основі норм права і по закінченню належного й усталеного процесу в межах своєї компетенції. Вочевидь, цей орган повинен відповідати іншим вимогам: бути незалежним, насамперед, відносно виконавчої влади, неупередженим, повинен бути тривалий мандат його членів та наявні достатні процесуальні гарантії [20, с. 283, 323]. Практика Європейського суду з прав людини виходить з того, що "... право на суд не є абсолютним і піддається обмеженням. Однак, такі обмеження не можуть звужувати користування цим правом до такого ступеня, аби це зачіпало саму його сутність. Крім того, такі обмеження будуть відповідати п. 1 ст. 6 Конвенції за умови, що вони мають законну мету і що існує розумна співмірність між засобами, які використовуються, і поставленою метою" [20, с. 291]²¹. З огляду на це, можна стверджувати, що *конвенційному праву на суд спеціалізація (диференціація) процесуального законодавства не суперечить*.

Законодавчі передумови уніфікації процесуального законодавстві склалися завдяки проведенню судової реформи, головною з яких стало утворення в Україні єдиної системи судів загальної юрисдикції і включення до неї арбітражних судів, перейменованих у господарські суди, та приведення господарського процесуального законодавства України у відповідність із Конституцією України²².

Юридичне підґрунтя уніфікації процесуального права закладено нормами Конституції України, насамперед, ч. 1 ст. 124 Конституції, згідно із якою правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, і сутності правосуддя як нормативно закріпленої функції судової влади. Як зазначено в одному з рішень Конституційного Суду України, основні засади судочинства, визначені в ч. 3 ст. 129 Конституції, є конституційними гарантіями права на судовий захист²³.

Проголошене Конституцією України верховенство права (ст. 8), та конституційні засади здійснення судочинства (ст. 129 Конституції України), розвинені в Законі "Про судоустрій і статус суддів", є уніфікованими (однаковими) й інтегративними (об'єднуючими) засадами для всіх галузей процесуальних галузей права, саме вони повинні утворювати жорсткий нормативний "каркас" кожної з процесуальних галузей. Важливо, що, оскільки норма ст. 129 Конституції України є нормою прямої дії, немає жодної потреби в її дублюванні в тому чи іншому

²¹ Слід звернути увагу на те, що Конституційний Суд України займає протилежну позицію: "Для забезпечення судового захисту Конституція України у ст. 124 встановила принципи здійснення правосуддя виключно судами, неприпустимості делегування функцій судів та їх привласнення іншими органами чи посадовими особами та визначила юрисдикцію судів. Зазначені принципи забезпечують здійснення конституційного права на судовий захист, яке не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції України) (п. 3 мотивувальної частини рішення у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю "Торговий Дім "Кампус Коттон клуб" щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) від 9 липня 2002 року № 15-рп/2002).

²² Детальніше про найважливіші зміни у господарському процесуальному законодавстві України у 2001–2011 роках див. [21, с. 12–13].

²³ Абз. 1 підп. 3.2 п. 3 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням військової частини А 1080 щодо офіційного тлумачення положення пункту 28 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України від 2 листопада 2011 року № 13-рп/2011).

процесуальному законі²⁴ (прикладом може бути норма про повну фіксацію судового процесу технічними засобами²⁵).

Наслідком уніфікації процесуального законодавства може бути визначено надання одноманітності правового регулювання процесуальних відносин (відносин між судом та іншими учасниками процесу у зв'язку із вирішенням спору про право або іншого правового питання), які складаються у зв'язку із іншими — матеріальними правовідносинами, що можуть істотно розрізнятися за принципами, методами правового регулювання, характером правового зв'язку між їх учасниками. Як зазначає Е. М. Мурад'ян, важливо мати єдність конституційних принципів правосуддя, єдність функцій (принаймні більшої їх частини), єдність судових методів, єдність доказів (окремі винятки можливі і необхідні), критеріїв їх оцінки, єдність вимог до актів правосуддя, єдність підходу до законної сили рішень, до обов'язковості судових актів [17, с. 56].

Отже, конституційний рівень уніфікації процесуального права є, беззаперечно, необхідним, водночас його можна вважати і достатнім для забезпечення права на суд принаймні до того часу, коли буде практично підтверджено нагальну потребу в однаковості судових процесів.

Підкреслимо ще раз: конституційні засади здійснення судочинства, визначені в ст. 129 Конституції України, є юридичним “стрижнем” уніфікації процесуального законодавства. Допущення того, що законом можуть бути визначені також інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій (ст. 129 Конституції України) створює передумови подальшої спеціалізації процесуального законодавства (деталізації правового регулювання). Слід підкреслити, що, на наш погляд, у галузевих процесуальних законах закріплюються не якісь інші щодо конституційних принципи (засади) здійснення судочинства, а скоріше механізми (способи) реалізації конституційних засад здійснення судочинства, їх забезпеченості (гарантованості) в окремих процесуальних інститутах. Але самі ці механізми (способи) повинні бути розроблені законодавцем і введені в юридичну матерію не інакше, як на основі виявлення і врахування сутності, особливостей тих правовідносин, у яких виник спір про право, і який повинен бути ліквідований судом (для позовного провадження), характеру тих питань, що мають юридичне значення і повинні бути розв'язані судом. Загальна ж тенденція уніфікації процесуального законодавства (в тому числі і на рівні законопроектів) здебільшого не враховує специфіки господарських відносин та тих процесуальних засобів, які сприяли б ефективному поновленню порушених прав та законних інтересів суб'єктів господарювання.

²⁴ Норми Конституції України, які є нормами прямої дії (ч. 3 ст. 8), застосовуються безпосередньо незалежно від того, чи прийнято на їх розвиток відповідні закони або інші нормативно-правові акти (п. 2 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19 травня 2001 року № 4-рп/2001.

²⁵ Системний аналіз положень Господарського процесуального кодексу України вказує на те, що ними не врегульовано питання щодо фіксування судового процесу технічними засобами у касаційній інстанції. На підставі частини третьої статті 8 Основного Закону України положення пункту 7 частини третьої статті 129 Конституції України щодо повного фіксування судового процесу технічними засобами є нормою прямої дії (п. 4.2 рішення КСУ у справі за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю “Пріма-Сервіс” ЛТД щодо офіційного тлумачення положення пункту 7 частини третьої статті 129 Конституції України та за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини шостої статті 12, частини першої статті 41 Кодексу адміністративного судочинства України, частини другої статті 197 Цивільного процесуального кодексу України, а також частини восьмої статті 81-1 Господарського процесуального кодексу України (справа про фіксування судового процесу технічними засобами) від 8 грудня 2011 року № 16-рп/2011.

Список використаних джерел

1. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства [Текст] : [монограф.] / [В. В. Комаров, В. І. Тертишников, В. В. Баранкова та ін.] ; за заг. ред. В. В. Комарова. — Х. : Харків юридичний, 2008. — 928 с.
2. *Комаров, В.* Цивільний процес у глобальному контексті [Текст] / В. Комаров // Право України. — 2011. — № 10. — С. 22–44.
3. Проблемы науки гражданского процессуального права [Текст] : [монограф.] / [В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова и др.] ; под ред. В. В. Комарова. — Х. : Право, 2002. — 440 с.
4. *Лукьянова, Е. Г.* Тенденции развития процессуального законодательства в свете общей теории права [Текст] / Е. Г. Лукьянова // Государство и право. — 2003. — № 2. — С. 104–108.
5. *Алексеев, С. С.* Общая теория права [в двух томах] [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1982. — Т. II. — 360 с.
6. Теория государства и права. Курс лекций [Текст] / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М. : Юристъ, 1997. — 672 с.
7. *Граціанов, А. І.* Процес систематизації та уніфікації законодавства і розвиток правової системи [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / А. І. Граціанов. — К., 2004. — 17 с.
8. *Шабуніна, В. В.* Еволюція західноєвропейського приватного права (історико-правовий аспект) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / В. В. Шабуніна. — К., 2009. — 18 с.
9. *Бірюков, Р. М.* Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрямки трансформації) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / Р. М. Бірюков. — Одеса, 2011. — 20 с.
10. *Порфір'єва, О. К.* Уніфікація правового регулювання умов зовнішньоекономічних контрактів у міжнародному приватному праві [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / О. К. Порфір'єва. — Х., 2000. — 20 с.
11. *Руденко, О. В.* Уніфікація міжнародного приватного права в Європейському Союзі [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / О. В. Руденко. — К., 2007. — 19 с.
12. *Папко, В. В.* Уніфікація норм міжнародного приватного права в рамках Гаазької конференції [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / В. В. Папко. — К., 2006. — 18 с.
13. *Сидор, Д. В.* Уніфікація та диференціація як тенденції розвитку земельного законодавства України [Текст] / Д. В. Сидор // Вісник господарського судочинства. — 2011. — № 2. — С. 103–109.
14. *Фесенко, Л.* Принцип спеціалізації судів в контексті судово-правової реформи [Текст] / Л. Фесенко // Право України. — 2011. — № 6. — С. 135–145.
15. *Віхров, О. П.* До питання про критерії розмежування господарської та адміністративної юрисдикції [Текст] / О. П. Віхров, В. О. Коверзнев // Вісник господарського судочинства. — 2011. — № 2. — С. 110–119.
16. *Черленяк, М. І.* Підвідомчість справ господарським судам України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 “Господарське право; господарсько-процесуальне право” / М. І. Черленяк. — Донецьк, 2008. — 22 с.
17. *Мурадьян, Э. М.* Судебное право [Текст] / Э. М. Мурадьян. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2007. — 575 с.
18. *Васильев, А. М.* Правовые категории. Методологические разработки системы категорий теории права [Текст] / А. М. Васильев. — М. : Юрид. лит., 1976. — 264 с.
19. *Громошина, Н. А.* Дифференциация, унификация и упрощение в гражданском судопроизводстве [Текст] : [монограф.] / Н. А. Громошина. — М. : Проспект, 2010. — 264 с.

20. Де Сальвіа, М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. [Текст] / М. де Сальвіа. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — 1072 с.
21. Щербина, В. С. Історія розвитку господарської юрисдикції в Україні (1922–2011 роки) [Текст] / В. С. Щербина // Вісник господарського судочинства. — 2011. — № 2. — С. 6–14.

Надійшла до редакції 05.03.2012

Беляневич Е. А. Об унификации и специализации процессуального права

Исследуются сущность процессов унификации и специализации права, их соотношения предпосылок и пределов унификации процессуального права Украины в контексте конституционного принципа специализации судов.

Ключевые слова: унификация права, специализация права, дифференциация правового регулирования, обичье начала осуществления судопроизводства, специализация судов.

Belianevych, O. A. Towards Procedural Law Unification and Specialization

The essence and correlation of law unification and specialization, the prerequisites and limitations of Ukrainian procedural law unification in the context of constitutional principle of court specialization are examined in the article.

Key words: law unification, law specialization, legal regulation differentiation, common grounds of legal proceedings, court specialization.

